

Bəhri Nailə Bədəl¹
KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN FORMALAŞMASINDA ƏDƏBİ DİL
NORMALARININ ROLU

Müasir dünyada baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni inkişaf, cərəyan edən hadisələrin xaraktercə dəyişkənliyi və s. kimi proseslər kommunikasiya sistemi ilə sıx əlaqəlidir. Bu proseslərin sosial aspektdən qanunauyğun və düzgün anlaşılması, təbii ki, kommunikasiyanın ədəbi dil (nitq) normaları ilə tənzimlənir. Kommunikasiyanın səviyyə müxtəlifliyinə (məişət, işgüzar, akademik, ümumxalq, elektron və s.) baxmayaraq dil normalarının münasibəti- funksiyası vahiddir. Ünsiyyət səviyyə və tərz baxımdan rəngarəng olduğu kimi, ədəbi dillə linqvistik tənzimlənmə vasitəsi cəhətdən də fərqli səciyyəyə malikdir:

- Kommunikativ prosesin fonetik vasitə ilə tənzimlənməsi;
- Kommunikativ prosesin leksik vasitə ilə tənzimlənməsi;
- Kommunikativ prosesin qrammatik vasitə ilə tənzimlənməsi.

Bu kommunikativ prosesin tənzimlənmə vasitələrinin spesifik metod və üsulları olsa da, funksionallıq baxımdan birdir. Səs dilin maddi əsasını təşkil etdiyi üçün kommunikativ prosesin tənzimlənmə təməli də fonetik vasitə ilə başlanır. Ünsiyyətin normal düşüncə səviyyəsində təqdimi dil vahidlərinin sistematik ardıcılığına müvafiqdir.

“Dil sistem xarakter daşıyır. Bu sistemi təşkil edən dil vahidləri (fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə)” özünəməxsus qanunauyğunluqla sıralanaraq dilin ümumi mənzərəsini əks etdirir. Bu sistemin bir başında fonem, o biri başında cümlə dayanır. Fonem dilin öz-özlüyündə heç bir mənaya malik olmayan vahidi, cümlə isə dilin son, ən mənalı vahididir” [1, s. 35].

Dil (nitq) normalarının ünsiyyətin düzgün və qrammatik qanunauyğunluqla ifadəsini təşkil etmək üçün ilk növbədə ədəbi dil anlayışının dərki məqsədəuyğundur. Ədəbi dil normalaşmış və nümunəvi dildir, fonetik, leksik, qrammatik normaları özündə ehtiva edir. Bu baxımdan ədəbi dilə “mədəni dil” də deyilir.

Fikrin müəssisə çatdırılması işində ilk prinsip nitqin düzgünlüyü prinsipidir. Bu prinsip kommunikativ prosesin doğru ünsiyyətin anlaşılıq təminində prioritet təşkil edir. Nitqin düzgünlüyü prinsipinin məzmun komponentinə aşağıdakılar daxildir:

- Kommunikativ prosesin fonetik vasitə ilə tənzimlənməsi. Məlumdur ki, nitqin həmsöhbətə anlaşılıq, aydın çatdırılmasında və ünsiyyətin maksimum dərəcədə təşkil edilməsində fonetik vahidlərin mühüm rolu vardır. Ümumiyyətlə, nitq normaları ünsiyyətin formalarına eyni linqvistik imkanlarla xidmət etmir. “Ədəbi dilin bəzi normaları (leksik və qrammatik normalar) həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dil üçün ümumi, bəzi normalar (orfoqrafik normalar) ancaq yazılı dil üçün, bəzi normalar isə ədəbi dilin şifahi forması üçün səciyyəvi olur [4, s. 119]

Qeyd etdiyimiz kimi, fonetik norma kommunikasiyanın hər iki formasını (şifahi və yazılı) tənzimləyir. Məhz bu normativ meyarı baxımdan fonetik norma iki variant əsasında təzahür edir: Orfoepik; Orfoqrafik.

Nitqin şifahi normalarını tənzimləyən qaydalar orfoepik qaydalar, bu qaydaların cəmi isə orfoepiya adlanır. Şifahi kommunikasiyanı normalaşdıran orfoepiyanın üç mühüm obyektə vardır:

1. Ayrı-ayrı səslərin və səs tərkiblərinin tələffüzü;
2. Söz və ifadələrin tələffüzü.
3. Qrammatik formaların (şəkilçi və bir sıra dil elementlərinin – hissəciklərin) tələffüzü.

Dildə orfoepik tələffüzlə yanaşı, həm də ədəbi tələffüz termini də mövcuddur. Lakin bu tələffüz anlayışları eyni dərəcədə işləsələr də, fərqli səciyyəyə malikdir. Belə ki, ədəbi tələffüz istilahı geniş anlayışdır. Başqa sözlə desək, ədəbi tələffüz məzmun kontekstində orfoepiyanın əhatə etdiyi obyekt elementlərini ehtiva etməklə bərabər, vurğu və intonasianı da vəhdətdə təqdim edir.

Fikrin məzmunca anlaşılan ifadəsi üçün digər orfoepik meyarların tamamlanmasında vurğu və intonasianın rolu əvəzədləndirəlməzdir. Vurğunun yerində tələffüzü mənanın qüvvətlənməsinə müsbət təsir edir. Əks mövqedə səsləndikdə məna pozulur. Adətən nitq zamanı dinləyən müəssisəsinin nə danışdığına çox diqqət yetirir, necə danışdığı ümumi mənanın təsiri altında cəlbədidliyini itirir. Kommunikativ prosesdə bunun əksini də görmək olur. Sözüün fonetik tərkibində hər hansı səsənin yanlış tələffüzü diqqəti əsas mənadən yayındırır. Sözüün yanlış tələffüzü cəlbədidci olur. Ritorik proses məzmunun gec və yanlış anlaşılması ilə nəticələnir. “Azərbaycan dili başlıca olaraq üç tələffüz üslubuna malikdir: bunlardan birincisini şərti olaraq normativ üslub adlandırmaq olar. Normativ üslub orfoepiyanın əsasını təşkil edir. İkincisi, kitab üslubudur. Buna ən çox məktəblərimizdə, bir sıra natiq və alimlərin danışığında təsadüf edilir. Üçüncüsü, adi danışq üslubudur. Adi danışq üslubu orfoepik tələffüzə nisbətən kitab üslubundan daha çox fərqli xüsusiyyətlərə malikdir” [3, s. 44-45].

Tələffüzün təsnifatını tələffüz vasitələrinə görə belə müəyyənəndirmək olar:

1. Səsin tələffüzü: a) Saitin tələffüzü; b) samitin tələffüzü
2. Heca və vurğunun tələffüzü
3. Sözüün və ifadənin tələffüzü
4. Abreviaturların tələffüzü.
5. Qrammatik formaların (şəkilçi və hissəciklərin tələffüzü).

Kommunikasiyanın normal münasibətə çevrilməsində tələffüz vasitələrinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Ədəbi dili dialekt və şivələrdən fərqləndirən spesifik əlamətlərdən biri onun şifahi (akustik) forması ilə bərabər, yazılı (qrafik) forması da mövcuddur. Konkret desək, ünsiyyət birmənalı, yalnız şifahi formadan ibarət deyil, formaca yazılı kommunikasiyadan da gündəlik həyat tərzimizdə geniş istifadə edilir.

Fonetikanın orfoqrafik variantının kommunikasiyanın tənzimlənməsindəki mənimsənilmə hədəfləri bunlardır:

- Səsin şərti işarəsi olan hərflərin düzgün yazılışı;
- Söz və ifadələrin düzgün yazılışı
- Morfemlərin (şəkilçi morfemlərin) düzgün yazılışı;
- İxtisarlının yazılışı
- Sözün sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydalarının düzgün mənimsənilməsi.

Həmçinin “orfoqrafiya və punktuasiya” anlayışlarını da yazılı kommunikasiyanın komponentinə əlavə etmək olar. Şifahi nitqin məzmun incəliklərini intonasiya vasitəsilə ifadə etmək mümkündürsə, yazılı nitqin məna bütövlüyünü durğu işarələri ilə tamamlamaq olur. Kommunikativ bacarıqların formalaşmasını tənzimləyən fonetik norma paralel olaraq şifahi və yazılı nitq, onların ümumi (oxşar) və fərqli cəhətlərinin müəyyən edilməsində də aktiv rol oynayır.

Qeyd edilən faktları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, kommunikativ prosesin fonetik vasitə ilə tənzimlənməsi leksik və qrammatik normaların bünövrəsi sayıla bilər. Azərbaycan dilində sözlərin yazılışı fonetik prinsipə əsaslanır. Yəni sözlərin əksəriyyəti düzgün tələffüzə müvafiq yazılır. Lakin alınma sözlərdə isə orfoepik və orfoqrafik fərqlər mövcuddur. Həmin leksik vahidlərin yazılışını onların düzgün tələffüz formasına görə tətbiq ediriksə [yarpax, çiçəx], o halda orfoqrafik normanı, tələffüzünü, əksinə, yazılış formasına uyğun icra ediriksə [məktəb, anaya], deməli, orfoepik normanı pozmuş oluruq. Nəticədə fonetik normaya düzgün riayət etməmiş oluruq.

2.Kommunikativ prosesin leksik vasitə ilə tənzimlənməsi – bu norma hamıdan sözün mənasına yaxından bələd olmağı, onu yerində və düzgün işlətməyi tələb edir. Söz dilin ən mühüm vahididir. Ünsiyyətin səmimiyyəti, səviyyəliyi onun komponentini təşkil edən leksik vahidin yerində tam mənası ilə və sərrast işlədilməsindən asılıdır. “Lügət” tərkibini təşkil edən sözün əsas vəzifəsi dildaxili və diltarici faktları düşüncə obyektinə çevirməkdir. Bu zaman müəyyən fikir ifadə etmək üçün uğurlu söz tapmaq və onu qrammatik qaydalara uyğun əlaqələndirməkdir” [5, s.332]

Sözün mövqeyində və anlaşılma tərzində işlənməsi ünsiyyətin təsirini azaldır, onun səviyyəsini zəiflədir. Həmçinin ədəbi dildə işlənməsi yasaq edilən söz və ifadələrdən, eyni zamanda dialekt və şivələrdən, vulqarizmlərdən istifadə ədəbi dilin leksik normasının pozulması hesab edilir. Bu cür leksik vahidlərdən bədii üslubda istifadə edilməsi istisnadır.

3.Kommunikativ prosesin qrammatik vasitələrlə tənzimlənməsi. Fonetik normada olduğu kimi qrammatik norma da iki cür təzahür edir: a) sintaktik; b) morfoloji.

Sintaktik norma–kommunikativ prosesin sadə, aydın, səlis anlaşılmasında həlledici funksiyaya malikdir. Sintaksis normanın hədəfləri dilçilik ədəbiyyatlarında bu şəkildə sistemləşdirilir: a) söz birləşməsi və cümləni təşkil edən sözlərin düzgün əlaqələndirilməsi; b) xəbərin mübtədə ilə uzlaşma qaydaları; c) xəbərin həmcins mübtədalara uzlaşma qaydaları; ç) sözün sırası və intonasiya tələblərinin düzgün icrası.

6) Morfoloji norma–qrammatik şəkilçilərin sözdə müvafiq ardıcılıqla işlənilməsinə tələb edir. Bu norma nitq hissələri içərisində əsasən isim və feillərdə tətbiq edilir ki, bu da qrammatik şəkilçilərin həmin nitq hissələri ilə bağlı olmasının təzahürüdür. “Qrammatik mənaların maddi ifadəsi (qrammatik ifadə üsulu) bu normaların özləri ilə sıx şəkildə əlaqədardır” [4, s.292]

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, kommunikativ bacarıqların formalaşmasında ədəbi dilin normalarının mühüm rolu vardır. Kommunikasiya öz gücünü nitq (dil) normalarından alır. Fikrin müsahibə düzgün, rabitəli, səlis və aydın çatdırılması kommunikasiya prosesinin nitq normaları ilə tənzimlənməsinin təzahürüdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Şərq-Qərb, Bakı – 2007, 424 s.
- 2.A.dilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İlahi dilçilik terminləri lüğəti. Elm və təhsil, Bakı – 2020, 656 s.
3. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan ədəbi tələffüzü haqqında. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Elm, Bakı – 1969.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili (I cild). Elm və təhsil, Bakı – 2010, 452 s.
5. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, Elm və təhsil, Bakı – 2021, 512 s.

XÜLASƏ

Kommunikativ bacarıqların formalaşmasında ədəbi dil normalarının rolu

Müasir dünyanın simasını əks etdirən qloballaşma sürətləndikcə kommunikasiya zərurəti daha da artır. Çağdaş dünyada baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni inkişaf cərəyan edən hadisələrin xaraktercə dəyişikliyi və s. kimi proseslər kommunikasiya sistemi ilə sıx əlaqəlidir. Kommunikasiyanın səviyyə müxtəlifliyinə (məişət, işgüzar, akademik, kütləvi, elektron) baxmayaraq dil normalarının münasibəti-funksiyası vahiddir. Ünsiyyət səviyyə və tərz baxımından rəngarəng olduğu kimi, ədəbi dildə linqvistik tənzimləmə vasitəsi cəhətdən də fərqli səciyyəyə malikdir:

- Kommunikativ prosesin fonetik vasitə ilə tənzimlənməsi;
- Kommunikativ prosesin leksik vasitə ilə tənzimlənməsi;
- Kommunikativ prosesin qrammatik vasitə ilə tənzimlənməsi.

Bu kommunikativ prosesin tənzimlənmə vasitələrinin spesifik metod və üsulları olsa da, funksionallıq baxımdan vahiddir.

Kommunikativ bacarıqların formalaşmasında ədəbi dilin normalarının mühüm rolu vardır. Kommunikasiya öz gücünü nitq (dil) normalarından alır. Fikrin müsahibə düzgün, rabitəli, səlis və aydın çatdırılması kommunikasiya prosesinin nitq normaları ilə tənzimlənməsinin təzahürüdür.

Açar sözlər: kommunikativ bacarıq, ədəbi dil, orfoepik variant, orfoqrafik variant, fonetik norma, leksik norma, sintaktik norma, morfoloji norma.

РЕЗЮМЕ

Роль норм литературного языка в формировании коммуникативных навыков

По мере ускорения глобализации, отражающей облик современного мира, потребность в общении возрастает. Социально-политическое, экономическое и культурное развитие, происходящее в современном мире, изменение характера событий и т.п. такие процессы тесно связаны с системой связи. Несмотря на разнообразие уровней общения (бытовой, деловой, академический, массовый, электронный), реляционная функция языковых норм едина. Поскольку общение разнообразно по уровню и стилю, оно имеет и различную характеристику и по средствам языковой регуляции в литературном языке:

1. Регуляция коммуникативного процесса средствами фонетики;
2. Регуляция коммуникативного процесса лексическими средствами;
3. Регуляция коммуникативного процесса средствами грамматики.

Хотя средства регуляции этого коммуникативного процесса имеют специфические методы и методы, их функционал един.

Нормы литературного языка играют важную роль в формировании коммуникативных навыков. Коммуникация черпает свою силу из речевых (языковых) норм. Правильная, коммуникативная, беглая и ясная передача мысли является проявлением регуляции процесса общения речевыми нормами.

Ключевые слова: коммуникативная способность, литературный язык, орфоэпический вариант, орфографический вариант, фонетическая норма, лексическая норма, синтаксическая норма, морфологическая норма.

SUMMARY

The role of literary language norms in the formation of communicative skills

As globalization, which reflects the face of the modern world, accelerates, the need for communication increases. Social-political, economic and cultural development occurring in the modern world, changes in the nature of events, etc. such processes are closely related to the communication system. Despite the diversity of communication levels (domestic, business, academic, mass, electronic), the relation-function of language norms is uniform. As communication is diverse in terms of level and style, it also has a different characteristic in terms of means of linguistic regulation in literary language:

1. Regulation of the communicative process by means of phonetics;
2. Regulating the communicative process with lexical means;
3. Regulation of the communicative process by means of grammar.

Although the means of regulation of this communicative process have specific methods and methods, the functionality is uniform.

The norms of the literary language have an important role in the formation of communicative skills. Communication derives its power from speech (language) norms. The correct, communicative, fluent and clear delivery of an idea is a manifestation of the regulation of the communication process by speech norms.

Keywords: communicative ability, literary language, orthoepic variant, orthographic variant, phonetic norm, lexical norm, syntactic norm, morphological norm.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva